

6
2022

FIZIKA, MATEMATIKA *va* INFORMATIKA

ILMIY-USLUBIY JURNAL

2001-yildan chiqa boshlagan

Toshkent – 2022

Bosh muharrir – Xolboy IBRAIMOV pedagogika fanlari doktori, professor

Muharrir – Bakhshillo Amrillayevich OLIMOV f.-m.f.n., v.v.b., professor

Mas’ul kotib – Riskeldi Musamatovich Turgunbayev f.-m.f.n., professor

TAHRIR HAY’ATI A’ZOLARI

IBRAIMOV Xolboy

AYUPOV Shavkat Abdullayevich

OLIMOV Bakhshillo Amrillayevich

AKMALOV Abbos Akromovich

TURDIYEV Narziqul Sheronovich

IBRAGIMOV Berdimurot

MUXAMEDYAROV Kamildjan Sadikovich

MANSUROV O’ktamjon Nosirboyyevich

TURGUNBAYEV Riskeldi Musamatovich

KALANDAROV Ergash Kilichovich

MUSURMONOV Raxmatilla

Muassis:

T.N.Qori Niyoziy nomidagi O’zbekiston Pedagogika fanlari

ilmiy tadqiqot instituti

71 256 53 57

MUNDARIJA**ILMIY-OMMABOP BO'LIM**

<i>Sh.Allaquliyeva, Sh.Otajonov, B.Eshchanov.</i> Suyuqlik molekulasining tebranma harakat qonuniyatlari raman spektrida namoyon bo'lishi.....	3
<i>A. X. Ramazonov.</i> Atrof – muhitning radioaktiv ifloslanish omillari.....	10
<i>D. T. Eshqobilova, S. S. Akbarova.</i> "Ko'paytmadagi tixonov topologiyasi" mavzusini o'zlashtirishda nazariy asoslarni amaliy quvvatlash	18

MATEMATIKA JOZIBASI

<i>M. Barakayev, H. O'rino.</i> Amaliy mazmundagi masalalar yordamida bo'lg'usi matematika o'qituvchilarida kasbiy kompetentsiyalarni shakllantirish metodikasi	24
<i>T.N.Safarov.</i> Uch o'lchovli galiley fazosida sikldan hosil bo'lgan sirtlarni klassifikasiyalash metodlari.....	33

ILG'OR TAJRIBA VA O'QITISH METODIKASI

<i>I.T.Qurbanazarov.</i> Bo'lajak fizika o'qituvchilarini eksperimental tayyorgarligini rivojlantirishda eksperimentning ahamiyati	41
<i>З. А. Наримбетова, М. Мусурмонова.</i> Классификация геометрических задач, изучаемых в общеобразовательных школах.....	49

OLIMPIADA VA MASALALAR YECHISH BO'LIMI

<i>Masalalar va yechimlar</i>	54
-------------------------------------	----

TALAB, TAKLIF VA TAHLIL

<i>B.Akhmedov.</i> Methodology of teaching informatics in under-developed schools of the tashkent region.....	66
<i>G.B.Quzmanova.</i> Ijtimoiy tarmoqlar vositasida o'quvchilarning raqamli savodxonligi va raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish.....	75
<i>Б. Н. Алимов.</i> Ал-Қарожийнинг йигиндишларни ҳисоблаши усули ва ундан таълим жараёнида фойдаланиши	81
<i>E.X. Bozorov, M.A. Abdullayeva.</i> Oliy ta'lif muassasalarida "Radiatsion himoya va xavfsizlik" fanini o'qitishda interfaol metoddan foydalanish uslubi.....	89
<i>E.X. Bozorov, R.B.Batirova.</i> "Yadro reaktori haqida umumiylar" mavzusini o'qitishda "Aqliy hujum" va "Klaster" metodidan foydalanish uslubi.....	96
<i>M. I. Djumayev, F. K.Kamolova.</i> Elementar matematikani o'qitishda kvadratik funksiyaning geometrik talqini.....	103

P. K. Маллаев. Касбий фаолиятда информатика фани ривожланишии ислоҳотнинг муҳим элементи сифатида	113
I.H.Khabibullayev, B.T.Murodullayev, D.O.Haqnazarova. Matematik modellashtirish orqali takroriy ekin ekiladigan hududlarda gidrogeologiya muammolarini tizimli tahlil qilish	120
I.H.Khabibullayev, B.T.Murodullayev, D.O.Haqnazarova. Takroriy ekin ekiladigan hududlarda gidrogeologiya muammolarini hal qilishda tizimli yondashuv	128
I. A. Ergashyev, B. Z. Usmonov. Ko'p tipli galton – vatson tarmoqlanuvchi tasodifly jarayonlari.....	136
И.О. Шихова. Синфдан ташқари машғулотларда ўқувчиларнинг мантиқий тафаккурини ривожлантириши.....	144
Н.С.Яқуббоева. Информатика ўқитиш усул ва воситаларини web- технологиялар асосида таомиллаштириши.....	152

КО'Р TIPLI GALTON – VATSON TARMOQLANUVCHI TASODIFIY JARAYONLARI

I. A. Ergashyev, Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika universiteti o‘qituvchisi

B. Z. Usmonov, Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika universiteti katta o‘qituvchisi

Ushbu maqolada biologiya, gen muhandisligi, kimyo, atom fizikasi, virusologiyavaboshqako ‘plabsohalardao ‘ziningamaliyhamda nazariy tadbiqlariga ega bo ‘lgan tarmoqlanuvchi tasodify jarayonlar ayrim tiplari yoritilgan. Ikki tipli galton-vatson tarmoqlanuvchi tasodify jarayonlari uchun yuqori vaqt momentlaridagi holatlari tavsiflangan.

Kalit so‘zlar: Tarmoqlanuvchi jarayonlar, ikki tipli Galton Watson tarmoqlanuvchi jarayoni, limit teoremlari.

This article describes some types of branching random processes that have practical and theoretical applications in biology, genetic engineering, chemistry, nuclear physics, virology and many other fields. Two types of Galton-Watson branching random processes at high time moments are described.

Key words: Branching processes, Two types of Galton-Watson branching processes, limit theorems.

В данной статье описаны некоторые типы ветвящихся случайных процессов, которые имеют практическое и теоретическое применение в биологии, генной инженерии, химии, ядерной физике, вирусологии и многих других областях. Описаны два типа ветвящихся случайных процессов Гальтона - Ватсона в большие моменты времени.

Ключевые слова: Ветвящиеся процессы, два типа ветвящихся случайных процессов Гальтона-Ватсона, предельные теоремы.

Ko‘ptipli Galton – Vatson jarayonlari XIX asro‘rtalarida Kolmogorov, Sevastyanov va boshqa bir qator olimlar tomonidan o‘rganilgan [1]-[3].

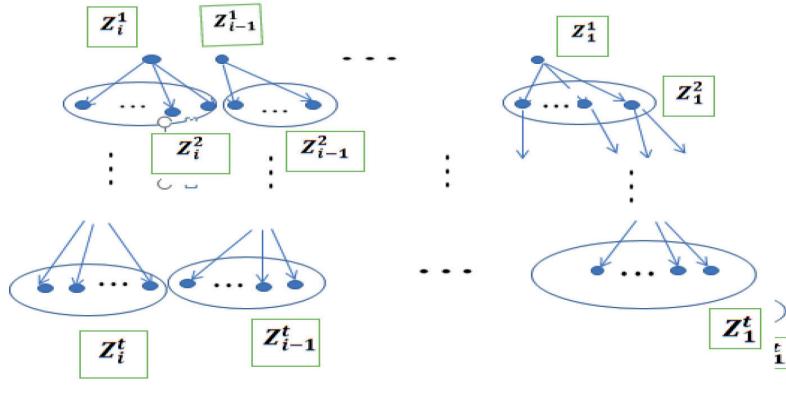
Faraz qilaylik, Z_t Sanoqli tipdagisi Galton – Vatson jarayonlari bo‘lsin. Z_t holatlari sanoqlita bo‘lgan Markov zanjiridir.

$$Z_t = (Z_{1t}, Z_{2t}, \dots) \quad (1)$$

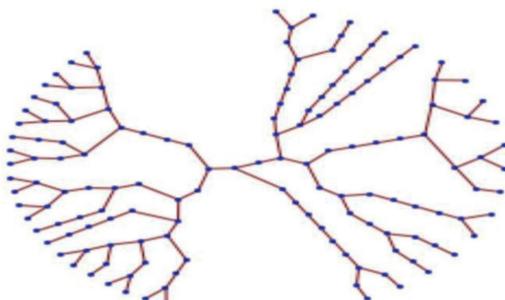
bu yerda Z_t cheksiz o‘lchovli Markov zanjirini hosil qiladi.

Z_{it} i - tipdagisi t-vaqt momentidagi zarralar sonini anglatadi.

Vatson jarayoni bo‘lsin.

1- chizma

2 - chizma

Bu jarayon ikta holatdan iborat bo‘lib 1- holatda jarayon birinchi vaqt momentida quyidagi qonuniyatga ega bo‘lsin.

$$f_1(s) = h_{01} + \frac{h_{11}s}{1 + r_1 - r_1 s}$$

bu yerda $h_{01} + h_{11} = 1$, $r_1 > 0$ h_{01} 1-holat uchun avlodlar bo‘lmaslik ehtimoli, h_{11} 1-holatda jarayon kamida bitta avlodga ega bo‘lish ehtimoli.

2- holatda jarayon birinchi vaqt momentida quyidagi qonuniyatga ega bo‘lsin:

$$f_2(s) = h_{02} + \frac{h_{12}s}{1 + r_2 - r_2 s}$$

bu yerda $h_{02} + h_{12} = 1$, $r_1 > 0$, h_{02} 2-holat uchun avlodlar bo‘lmaslik ehtimoli, h_{12} 2-holatda jarayon kamida bitta avlodga ega bo‘lish ehtimoli.

Birinchi va ikkinchi holatda jarayon uchun birinchi vaqt momentida quyidagi matematik kutilmalarni aniqlaymiz.

$$f_1'(1) = M_1 = (1 + r_1)h_{11}, \quad f_2'(1) = M_2 = (1 + r_2)h_{12}.$$

1-holat n_1 avlod, 2-holat n_2 avlodga ega bo‘lsin. $n = n_1 + n_2$ va

$$f_1^{\{n_1\}}(s) = h_{01}^{\{n_1\}} + \frac{h_{11}^{\{n_1\}}s}{1 + r_1^{\{n_1\}} - r_1^{\{n_1\}}s},$$

$$f_2^{\{n_2\}}(s) = h_{02}^{\{n_2\}} + \frac{h_{12}^{\{n_2\}}s}{1 + r_2^{\{n_2\}} - r_2^{\{n_2\}}s},$$

$$f_1^{\{n_1\}}(f_2^{\{n_2\}}(s)) = h_0^{\{n\}} + \frac{h_1^{\{n\}}s}{1 + r^{\{n\}} - r^{\{n\}}s}$$

bu yerda $r^{\{n\}} = r_2^{\{n_2\}} + r_1^{\{n_1\}}M_2^{-n_2}$

$$h_1^{\{n\}} = \frac{M_1^{n_1} M_2^{n_2}}{1 + r_2^{\{n_2\}} - r_1^{\{n_1\}} M_2^{n_2}} \quad (2)$$

Yuqoridagilardan

$$\frac{1}{P(Z_n \neq \theta)} = \frac{1}{M_1^{n_1} M_2^{n_2}} + \frac{r_2^{\{n_2\}}}{M_1^{n_1} M_2^{n_2}} + \frac{r_1^{\{n_1\}}}{M_1^{n_1}} \quad (3)$$

bulardan

$$r_2^{\{n_2\}} + r_1^{\{n_1\}} M_2^{n_2} = r_1 M_2^{n_2} \sum_{j=1}^{n_1} M_1^{j-1} + r_2 \sum_{j=1}^{n_2} M_2^{j-1} \quad (4)$$

u holda (3) (3,2,8) va (4) (3,2,9) munosabatdan quyidagi munosabat o‘rinli [3]:

$$P(Z_n \neq \theta) = \frac{M_1^{n_1} M_2^{n_2}}{1 + r_1 M_2^{n_2} \sum_{j=1}^{n_1} M_1^{j-1} + r_2 \sum_{j=1}^{n_2} M_2^{j-1}} \quad (5)$$

Z_n uchun maxsus holatlarni qaraylik .

1-hol: $M_1 > 1, M_2 > 1, n_1 \rightarrow \infty, n_2 \rightarrow \infty$

$$P(Z_n \neq \theta) = \frac{M_1^{n_1} M_2^{n_2}}{1 + r_1 M_2^{n_2} \sum_{j=1}^{n_1} M_1^{j-1} + r_2 \sum_{j=1}^{n_2} M_2^{j-1}} \rightarrow \frac{M_1 - 1}{r_1}$$

bundan $P(Z_n = \theta) \rightarrow \frac{r_1 - M_1 + 1}{r_1}$

2-hol: $M_1 < 1, M_2 < 1, n_1 \rightarrow \infty, n_2 \rightarrow \infty$

$$P(Z_n \neq \theta) = \frac{M_1^{n_1} M_2^{n-n_1}}{1 + r_1 M_2^{n-n_1} \sum_{j=1}^{n_1} M_1^{j-1} + r_2 \sum_{j=1}^{n-n_1} M_2^{j-1}} = \frac{M_1^{n_1} M_2^{n_2}}{1 + r_1 M_2^{n_2} \frac{1}{1-M_1} + r_2 \frac{1}{1-M_2}}$$

$$\frac{M_1^{n_1} M_2^{n_2}}{1 + r_1 M_2^{n_2} \frac{1}{1-M_1} + r_2 \frac{1}{1-M_2}} \underset{\sim}{\sim} \frac{M_1^{n_1} M_2^{n_2} (1 - M_2)}{r_2}$$

u holda $P(Z_n = \theta) \underset{\sim}{\sim} 1 - \frac{M_1^{n_1} M_2^{n_2} (1 - M_2)}{r_2}$,

$$n_1 \rightarrow \infty, n_2 \rightarrow \infty \quad P(Z_n = \theta) = 1$$

3-hol: $M_1 < 1, M_2 > 1, n_1 = \text{const}, n_2 \rightarrow \infty$

$$P(Z_n \neq \theta) = \frac{M_1^{n_1} M_2^{n_2}}{1 + r_1 M_2^{n_2} \sum_{j=1}^{n_1} M_1^{j-1} + r_2 \sum_{j=1}^{n_2} M_2^{j-1}} =$$

$$= \frac{M_1^{n_1} M_2^{n_2}}{1 + r_1 M_2^{n_2} \frac{1 - M_1^{n_1}}{1 - M_1} + r_2 \frac{M_2^{n_2} - 1}{M_2 - 1}} \rightarrow \frac{M_1^{n_1}}{r_1 \frac{1 - M_1^{n_1}}{1 - M_1} + r_2 \frac{1}{M_2 - 1}}$$

u holda $P(Z_n = \theta) \rightarrow 1 - \frac{M_1^{n_1}}{r_1 \frac{1 - M_1^{n_1}}{1 - M_1} + r_2 \frac{1}{M_2 - 1}}$,

$$n_1 \rightarrow \infty, n_2 \rightarrow \infty \quad P(Z_n = \theta) = 1.$$

4-hol: $M_1 = 1, M_2 = 1, n_1 \rightarrow \infty, n_2 \rightarrow \infty$

$$P(Z_n \neq \theta) = \frac{M_1^{n_1} M_2^{n_2}}{1 + r_1 M_2^{n_2} \sum_{j=1}^{n_1} M_1^{j-1} + r_2 \sum_{j=1}^{n_2} M_2^{j-1}} = \frac{1}{1 + r_1 n_1 + r_2 n_2}.$$

$$\text{Agar } \frac{n_1}{n} \rightarrow \alpha, 0 < \alpha < 1 \quad \frac{1}{1 + r_1 n_1 + r_2 n_2} \rightarrow \frac{k_\alpha}{n}$$

$$k_\alpha = \frac{1}{\alpha r_1 + (1 - \alpha) r_2}$$

$$P(Z_n = \theta) \rightarrow 1 - \frac{1}{1 + r_1 n_1 + r_2 n_2}$$

$$n_1 \rightarrow \infty, n_2 \rightarrow \infty, n \rightarrow \infty \quad P(Z_n = \theta) = 1.$$

Demak bu keltirilgan tasdiqlardan quyidagi teoremani keltirishimiz mumkin.

Teorema: Faraz qilaylik, tasodify jarayon bir jinsli bo‘lmagan 2 tipli kasr – chiziqli jarayon bo‘lib boshlang‘ich vaqtida Z_1 va Z_2 holatlardan iborat bo‘lsin Z_1 holat n_1 avlodga va Z_2 holat n_2 avlodga ega bo‘lib boshlang‘ich vaqtida har bir holat turli parametrli geometrik taqsimot bilan taqsimlangan bo‘lib ushbu kasr – chiziqli hosil qiluvchi funksiyalarga ega bo‘lsa

$$f_{Z_1^1} = \frac{(1 - q_{11})s}{1 - q_{11}s}, \quad f_{Z_2^1} = \frac{(1 - q_{21})s}{1 - q_{21}s}, \quad n = n_1 + n_2.$$

Bunday tasodify jarayon yetarlicha yuqori vaqt momentida kamida bitta avlodga ega bo‘ladi.

Isbot: O‘z navbatida Z_1 holat va Z_2 holatning n_1 va n_2 avlod-

lardagi hosil qiluvchi funksiyasini quyidagi ko‘rinishda belgilab olamiz:

$$f_{Z_1^{n_1}}(s) = f_1^{\{n_1\}} = \frac{q_{1n_1}^{\{1\}} - q_{1n_1}^{\{2\}}s}{q_{1n_1}^{\{3\}} - q_{1n_1}^{\{4\}}s},$$

$$f_{Z_2^{n_2}}(s) = f_2^{\{n_2\}} = \frac{q_{2n_2}^{\{1\}} - q_{2n_2}^{\{2\}}s}{q_{2n_2}^{\{3\}} - q_{2n_2}^{\{4\}}s}$$

u holda $f_1^{\{n_1\}}(f_2^{\{n_2\}}(s)) = \frac{q_{1n}^{\{1\}} + q_{1n}^{\{2\}}s}{q_{1n}^{\{3\}} + q_{1n}^{\{4\}}s}$.

Shrederning funksiyalar itteratsiyasiga doir ishlari-da keltirilgan kasr chiziqli funksiyalar t-tartibli iteratsiyalaridan foydalanilanib $q_{1n}^{\{1\}}, q_{1n}^{\{2\}}, q_{1n}^{\{3\}}, q_{1n}^{\{4\}}$ larni to-pish mumkin va bu jarayonning tugash ehtimolligini topaylik. Yuqorida (5) munosabatga ko‘ra boshlang‘ich vaqtda 2 tipli bir jinsli bo‘limgan Galton – Vatson jarayoni Z_1 va Z_2 holatlari avlodlar hosil qilishi geometrik taqsimot qununiga bo‘ysunsa jarayonning tugash ehtimoli quyidagiga teng bo‘ladi:

$$P(Z_n \neq \theta) = \frac{\left(\frac{1}{1-q_{11}}\right)^{n_1} \left(\frac{1}{1-q_{21}}\right)^{n_2}}{1 + \left(\frac{q_{11}}{1-q_{11}}\right) \left(\frac{1}{1-q_{21}}\right)^{n_2} \sum_{j=1}^{n_1} \left(\frac{1}{1-q_{11}}\right)^{j-1} + \left(\frac{q_{21}}{1-q_{21}}\right) \sum_{j=1}^{n_2} \left(\frac{1}{1-q_{21}}\right)^{j-1}}$$

keltirilgandan tenglikdan $\frac{1}{1-q_{11}} \geq 1, \frac{1}{1-q_{21}} \geq 1$ bo‘lganligi uchun

$$n_1 \rightarrow \infty, n_2 \rightarrow \infty \quad P(Z_n \neq \theta) \rightarrow \frac{\frac{1}{1-q_{11}} - 1}{\frac{q_{11}}{1-q_{11}}} = 1$$

$$n_1 \rightarrow \infty, n_2 \rightarrow \infty, P(Z_n = \theta) = 0.$$

Demak, bunday jarayonlar bir ehtimollik bilan tugamas ekan ya’ni bu tasodifiy jarayon yetarlicha yuqori vaqt momentida kamida bitta avlodga ega bo‘lar ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Б.А. Севастьянов. Ветвящиеся процессы. М.Наука.1971.
2. Sagitov S. and Shaimerdenova A. Extinction times for a birth-death process with a weak competition. Lithuanian Mathematical Journal. – 2013. – № 53(2). –Р. 220-234.
3. Шаймерденова А.К. Предельные теоремы для однотипного дробно-линейного ветвящегося процесса в случайный момент времени. Доклады НАН РК.- 2013. – № 4. – С. 41-48.

